

Mr P. van Heijnsbergen

Internationaalrechtelijke bescherming
van de neushoornachtigen

overdruk uit M en R (april) 1990/4

Mr P. van Heijnsbergen

Internationaalrechtelijke bescherming van de neushoornachtigen

In dit artikel wordt, in verband met de bedreigde situatie van de neushoornachtigen, nagegaan welke bescherming deze soorten vanuit de optiek van het internationale recht ten deel valt en welke verbeteringen daarin zouden kunnen worden aangebracht.

Bedreiging

De vijf onderdelen van de neushoornfamilie (Rhinocerotidae) leiden allen een bedreigd of kwetsbaar bestaan. Het totaal aantal neushoorns op de wereld bedraagt waarschijnlijk iets meer dan tienduizend stuks. De vijf soorten vormen een restgroep van de meer dan dertig soorten neushoorns welke eens de aarde hebben bevolkt. Voorbeelden daarvan zijn de destijds hier te lande levende wolharige neushoorn (*Coelodonta antiquitatis*) en het grootste landzoogdier dat ooit geleefd heeft, het *Baluchitherium grangeri* uit Mongolië.

Waar, wat de huidige neushoornsoorten betreft, vroeger de plezierjacht en het habitatverlies de populaties ernstig hebben aangetast, vormt nu het doden ter verkrijging van neushoornprodukten de voornaamste bedreiging.

Van de op het Afrikaanse continent levende zwarte- of puntlip-neushoorn (*Diceros bicornis*), waarvan er in het begin van de vorige eeuw nog zo'n vierhonderdduizend exemplaren voorkwamen, zijn nu nog ongeveer vierduizend exemplaren over, welke voornamelijk in Zimbabwe en Kenia te vinden zijn. De intensiteit van de bedreiging spreekt duidelijk uit het feit dat het aantal exemplaren in 1961 nog op honderdduizend werd geschat terwijl er nu, 28 jaar later nog slechts vier procent van dat aantal over is. Op de IUCN-Red List van bedreigde diersoorten is de zwarte neushoorn als 'endangered' aangegeven.¹

De zuidelijke witte of breedlip-neushoorn (*Ceratotherium simum simum*) was omstreeks de eeuwwisseling tot op ongeveer honderd stuks na uitgeroeid. Geleidelijk is het aantal, mede door jachtcontrole, weer toegenomen. Het totale aantal wordt nu op vijftienvertighonderd geschat, waardoor de soort nu zelfs iets minder bedreigd is dan de zwarte neushoorn.

In Zuid Afrika komt de witte neushoorn nog het meest voor (o.a. ong. twaalfhonderd in het Kruger Wildpark). Er is volgens Zuid Afrika zelfs hier en daar van een zekere overpopulatie sprake waarvoor soms zelfs een afschotvergunning wordt verstrekt. Volgens sommigen zou het de voorkeur verdienen om het overschot over te brengen naar andere geschikte gebieden bijvoorbeeld in Zimbabwe en Botswana.²

Mr P. van Heijnsbergen is wetenschappelijk hoofdmedewerker Internationaal Recht aan de Universiteit van Amsterdam en lid van de Commission on Environmental Policy, Law and Administration van de IUCN.

Met dank aan Dr P.H.J. van Bree, lid van de Species Survival Commission van de IUCN, voor zijn opmerkingen bij dit artikel.

Op de IUCN Red List komt de zuidelijke witte neushoorn niet voor. Er zou voor kunnen worden gepleit om de soort dan toch tenminste in de categorie 'kwetsbaar' op de lijst op te nemen.

Wel staat als bedreigd op de Red List te boek de noordelijke witte neushoorn (*Ceratotherium simum cottoni*) waarvan er nog enkele tientallen over zijn in Zaïre (Garamba National Park) en Kenia (Nakura National Park).

Van de Aziatische soorten komt de Indische of pantserneushoorn (*Rhinoceros unicornis*) nog het meest voor. Het aantal van deze soort is in de loop der jaren sterk gereduceerd door jacht en habitatverlies onder andere door aanleg van theeplantages in Assam. Er zijn nog ongeveer zeventienhonderd stuks over die voorkomen in India en Nepal. Het Kaziranga-reservaat in India (Assam) herbergt ongeveer duizend stuks en in Nepal biedt het Chitawan National Park de belangrijkste bescherming.

Van de kleine, sterk behaarde Sumatraanse neushoorn (*Dicerorhinus sumatrensis*) bestaan nog ongeveer achthonderd exemplaren, welke behalve op Sumatra (Gunung Leuser)³ nog in Maleisië (vasteland, Sabah en Sarawak) voorkomen en in kleinere aantallen in Thailand, Birma en Laos.⁴ Voor deze soort zijn enige fokprojecten gestart teneinde de overlevingskansen te verbeteren.

Qua aantal staat de Javaanse neushoorn (*Rhinoceros sondaicus*) er het slechtst voor. In het reservaat Ujong Kulon op West Java komen nog ongeveer vijftig exemplaren voor.⁵ Recentelijk is in Vietnam een kleine populatie van tien à vijftien dieren ontdekt.⁶ De Javaanse neushoorn is één van 's werelds zeldzaamste zoogdieren en de ernst van de bedreiging van de neushoorns spreekt uit het feit dat er in 1984 zelfs van deze zeldzame en goedbeschermde soort in Ujong Kulon nog een exemplaar gestroopt werd.

Alle Aziatische neushoorns staan als bedreigd te boek op de IUCN Red List.

Eerste Londense Conventie

Contacten in 1897 tussen Engeland en Duitsland over de beperking van Afrikaanse ivoor-export, leidden in 1900 tot het sluiten van een eerste Afrikaanse wildbeschermingsconventie, de 'Convention Designed to Ensure the Conservation of Various Species of Wild Animals in Africa Which Are Useful to Man or Inoffensive'⁷ (Eerste Londense Conventie). In deze conventie die was gesloten teneinde 'uncontrolled massacre' te voorkomen, was de bescherming gradueel geregeld. Een aantal soorten, waaronder de gorilla, de witstaartgnoe en het dwergnijlpaard, genoten volledige bescherming. De neushoorns ('Les rhinocéros') behoorden tot een tweede, minder beschermde categorie te zamen met onder andere, de Afrikaanse olifant en het nijlpaard. Ten aanzien van de soorten in deze tweede categorie was het verboden om zowel de onvolwassen exemplaren als de wijfjes in gezelschap van de jongen te bejagen. Verder mochten die soorten slechts in beperkte aantallen worden gedood, zodat ook voor de volwassen exemplaren in een jachtregulering moest worden voorzien. Opvallend is dat in deze Conventie geen onderscheid wordt gemaakt tussen de zwarte en de witte neushoorn terwijl deze laatste soort toen veel ernstiger bedreigd was dan nu.

De neushoorns werden ook beschermd in de exportregeling van de Conventie. Voor zowel het leer als de huid en hoorn van de neushoorn dienden voorzieningen voor exportrechten te worden ingesteld. Deze bepaling was een prille voorloper van een in 1973 gesloten verdrag over de handel in bedreigde diersoorten. Het is dan ook jammer dat dit voor zijn tijd vooruitstrevende verdrag dat door een groot aantal betrokken staten enthousiast was ondertekend, door de tegenwerking van Frankrijk en Portugal nooit in werking is getreden. Toch is er van de verdragstekst een gunstige werking uitgegaan als

model voor nationale wetgevingen⁸ en werd de basis gelegd voor de wèl in werking getreden Tweede Londense Conventie van 1933.

Bilaterale Overeenkomst Italië-VK

Dat speciaal de situatie rond de neushoorns en de olifanten de beherende mogendheden in de dertiger jaren zorgen baarde moge blijken uit een bilaterale overeenkomst tussen het Verenigd Koninkrijk en Italië van 1932. In deze 'Exchange of Notes constituting an Agreement for the Control of Illicit Traffic in Ivory and Rhinoceros Horn across the Frontiers of Kenya Colony and Italian Somaliland'⁹ werd bepaald dat import en export van ivoor en neushoorn-hoorns alleen was toegestaan indien een door het land van herkomst uitgegeven certificaat van wettig bezit of de vereiste douanedocumenten konden worden getoond. Bovendien mocht de import van ivoor en neushoorn-hoorn in de beide landen alleen geschieden via speciaal daartoe aangewezen invoerhavens. Alle ivoor en neushoorn-hoorns welke hetzij via een niet daartoe aangewezen invoerhaven het land binnenkwam of niet van de betreffende documenten was voorzien moesten in beslag genomen worden en zelfs een poging tot illegale import diende in het nationale recht strafbaar gesteld te worden.

Tweede Londense Conventie

Hernieuwde initiatieven voor internationale samenwerking na de eerste wereldoorlog leidden tot op een daartoe bijeengeroepen conferentie te Londen het aannemen van de 'Conventie betreffende de bescherming van de fauna en flora in haar natuurlijke staat',¹⁰ die in 1936 in werking trad. Ten aanzien van de soortbescherming kent deze Tweede Londense Conventie twee beschermde klassen. De soorten opgenomen in klasse A diende zo volledig mogelijk te worden beschermd en mochten slechts worden bejaagd met speciale toestemming van de hoogste overheid van het betreffende gebied en dan alleen nog voor wetenschappelijke doelen of beheersdoeleinden. De inmiddels ontstane bezorgdheid over het lot van de witte neushoorn leidde ertoe dat, hoewel het aantal sedert de eerste Londense Conventie iets was toegenomen tot wellicht honderdvijftig exemplaren, de soort nu in klasse A werd geplaatst.

De toen nog zeer talrijke zwarte neushoorn werd ondergebracht in de minder beschermde klasse B waarvoor alleen een bijzondere jachtvergunning was vereist.

Doordat beide neushoornsoorten in beschermde klassen waren geplaatst, vielen zij ook onder het begrip 'trofee' in de zin van Artikel 9 van de Conventie en was derhalve bij grensoverschrijding een uitvoervergunning vereist welke alleen mocht worden afgegeven als de trofee op wettige wijze was verkregen. Ook was bepaald dat de invoer van een trofee welke afkomstig was uit een verdragsstaat en waar geen exportvergunning bij aanwezig was, verboden diende te worden en dat de trofee in beslag diende te worden genomen.

Hoewel de Londense Conventie in de praktijk niet meer wordt toegepast, is de Conventie formeel-juridisch gezien voor een aantal landen nu nog geldend. Sommige verdragspartijen, zoals Egypte, Soedan en Tanzania, hebben zich in 1968 aangesloten bij de nieuwe Afrikaanse Conventie en voor hen geldt de Londen-Conventie niet meer. Voor onder andere Zuid Afrika dat geen partij is geworden bij de Afrikaanse Conventie, geldt de Londense Conventie formeel nog wel. Toen in 1988 het Wereld Natuurfonds Nederland de regering verzocht om op te treden tegen advertenties waarin de mogelijkheid werd geboden om in Zuid Afrika een witte neushoorn te schieten, was de Londense Conventie formeel de enige toepasselijke bepaling van internationaal recht.

Extensie Tweede Londense Conventie

Het heeft altijd in de bedoeling van de opstellers van de Londense Conventie gelegen om de werkingssfeer van de Conventie ook buiten het Afrikaanse grondgebied uit te breiden. In het bijzonder kon ook een gedeelte van Artikel 9, handelende over de in- en export van trofeeën apart worden aanvaard door landen die geen gebied in Afrika bezaten. Het Verenigd Koninkrijk verklaarde Artikel 9 van toepassing op Aden, het huidige Zuid Jemen, waar toen waarschijnlijk ook al neushoornprodukten werden verwerkt.¹¹ India, waar de pantserneushoorn voorkomt, trad in 1939 tot de Conventie toe. Indiase fauna en flora-soorten zijn echter niet in de speciaal beschermde klassen opgenomen. Formeel is India nog steeds partij bij de Londense Conventie.

Op aandringen van de Nederlandse Commissie voor Internationale Natuurbescherming werd in Nederland een toetredingswet tot de Conventie vervaardigd, welke wet in 1937 door het parlement werd aangenomen.¹² Voor Nederland zou het trofeeën-gedeelte van Artikel 9 gaan gelden en voor het toenmalige Nederlands-Indië zou de Conventie in haar geheel gaan gelden. Er was in dat verband al een lijst opgesteld van bedreigde diersoorten in Nederlands-Indië. Op die lijst kwamen wel de olifant, de tapir en de orang-oetan voor, maar merkwaardigerwijs ontbrak de neushoorn terwijl in ieder geval de Javaanse neushoorn toen al zeldzaam en bedreigd was.¹³ Het valt te betreuren dat de formele toetreding tot het verdrag nooit heeft plaats gehad¹⁴, daar anders wellicht ook Indonesië via de weg der statensuccessie partij bij de Londense Conventie had kunnen worden waardoor het verdrag wellicht een mondiaal aspect had kunnen krijgen.

Afrikaanse Conventie 1968

De Afrikaanse Conventie aangaande het behoud van de natuur en de natuurlijke hulpbronnen¹⁵ werd in 1968 in het kader van de Organisatie voor Afrikaanse Unie gesloten en werd voor een aantal landen de opvolger van de Londense Conventie. Evenals bij de Londense conventie staat de witte neushoorn in klasse A en de bescherming daarvan is nagenoeg in dezelfde bewoordingen gesteld als in de Londense Conventie. De zwarte neushoorn werd in 1968 in de minder beschermde klasse B ingedeeld hetgeen toen wellicht nog gerechtvaardigd was daar het aantal exemplaren toen nog meer dan honderd-duizend bedroeg. In het licht van de huidige situatie, waar de zwarte neushoorn nog iets meer bedreigd is dan de witte, zou de zwarte neushoorn echter ten spoedigste in klasse A moeten worden opgenomen. Er bestaan sedert 1984 plannen om de Conventie te amenderen¹⁶ en daarbij zal de Annex aan de huidige situatie dienen te worden aangepast. Ook de in- en exportbepalingen zijn nagenoeg gelijklopend aan die van de Londense conventie met dien verstande dat ook transit-verkeer onder het verdrag valt.

Nairobi-Protocol

In 1985 werd te Nairobi op initiatief van UNEP (United Nations Environment Programme) in het kader van het Regional Seas Programme door een aantal Oost-Afrikaanse staten de Convention for the Protection, Management and Development of the Marine and Coastal Environment of the Eastern African Region (Nairobi Convention) gesloten met het daarbij behorend Protocol concerning Protected Areas of Wild Fauna and Flora (Nairobi-Protocol).¹⁷ Dit protocol is ondertekend door Madagaskar, de Seychellen, Somalië, Frankrijk (Reunion) en de EEG. Verwacht wordt dat ook Kenya en Tanzania zich zullen aansluiten.

Een opvallend kenmerk van het Nairobi-Protocol is het ontbreken van enige speciale aandacht voor de neushoornproblematiek. Het feit dat de Nairobi-Conventie is gesloten voor de mariene- en kustgebieden werkt door in de opsomming van de soorten in de annexen bij het Nairobi-Protocol. Zo staan op de lijst van 'special protected fauna' de blauwe vinvis, de bultrug, de zeekoe en de lemuren van Madagaskar, maar verder geen grote landzoogdieren. Een aantal grote landzoogdieren zoals de olifant en het nijlpaard staan wel op de minder beschermde lijst van 'harvestable fauna' maar de neushoorn ontbreekt.

ASEAN-Agreement

Wat het Aziatische gebied betreft is hiervóór al gewezen op de formele gelding van de Londense Conventie voor India waar de Indische neushoorn voorkomt.

In 1985 is te Kuala Lumpur in Maleisië in het kader van de ASEAN (Association of South East Asian Nations) aanvaard het Agreement on the Conservation of Nature and Natural Resources.¹⁸ Dit ASEAN-Agreement, dat met technische assistentie van de IUCN (World Conservation Union) tot stand is gekomen, is gesloten door Brunei, Indonesië, Maleisië, de Filipijnen, Singapore en Thailand. Het verdrag is nog niet in werking maar gezien de bepaling van Artikel 18 van de Weense Conventie inzake het Verdragenrecht dienen partijen nu al niet ernstig af te wijken van de hoofdlijnen van de conventie. De Conventie kent goede beschermingsbepalingen voor de bedreigde soorten met inbegrip van habitat-beschermingsbepalingen. De Appendix waarop de 'endangered species' moeten worden vermeld is echter nog niet gereed gekomen. Het lijkt echter geen twijfel dat de Sumatraanse neushoorn die in de verdragsstaten Indonesië, Maleisië en Thailand voorkomt, en de Javaanse neushoorn op de Appendix geplaatst zullen worden. Grove nalatigheid in de bescherming van deze soorten zou dus nu al in strijd met de Conventie zijn.

CITES

De in de praktijk meest effectieve conventie voor de bescherming van de neushoorns is ongetwijfeld de Overeenkomst inzake de internationale handel in bedreigde in het wild levende dier- en plantesoorten van 1973,¹⁹ ook wel CITES²⁰ of, naar de plaats van sluiting, Washington-Conventie genoemd. Juist bij de neushoorn gaat van de internationale handel een sterke bedreiging uit gezien de hoge prijzen en het feit dat de meeste vraag naar neushoorn-produkten bestaat in landen waar de neushoorn niet of nauwelijks voorkomt. De meeste vraag naar neushoorn-hoorn komt uit Noord-Jemen voor de heften van sierdolken (djambia's) en uit het Verre Oosten voor medicinale toepassing. Prijzen van de hoorns kunnen oplopen tot tienduizend gulden of enige veelvoud daarvan, waarbij de Aziatische hoorns het hoogst in prijs zijn. Bij het CITES-verdrag staan alle vijf neushoorn-soorten op de meest beschermde Appendix I vermeld. Derhalve dient er niet alleen voor de export van dieren, delen of produkten daarvan, een exportvergunning te zijn, maar dient het invoerende land ook nog een aparte vergunning voor import af te geven.

Voor beide vergunningen geldt onder meer het criterium dat het afgeven van de vergunning het voortbestaan van de betreffende soort niet mag schaden.

CITES is een succesrijke conventie waarbij zich inmiddels honderddrie landen hebben aangesloten en waaronder zich belangrijke neushoorn-landen bevinden als Kenia, Zim-

babwe, Zuid Afrika, India, Nepal en Indonesië. De Conventie is voorzien van een effectieve verdragsorganisatie met een actief secretariaat in Lausanne en tweejaarlijkse conferenties van verdragspartijen.

Noord Jemen, dat voornamelijk de Afrikaanse hoorn importeert, is geen partij bij CITES maar stelde wel in 1982 een invoerverbod van neushoorn-hoorns in. Voor de aanvoer naar Noord Jemen was Burundi jarenlang een belangrijke depôt-staat maar in 1988 werd Burundi onder internationale druk partij bij CITES. Daartegenover staat helaas dat de Verenigde Arabische Emiraten zich in datzelfde jaar uit CITES hebben teruggetrokken waardoor hun positie in de tussenhandel zou kunnen worden vergroot. In 1986 lanceerde Noord Jemen een actieplan ter verdere terugdringing van de handel in neushoorn-hoorn waarbij de dolkensnijders bij hernieuwing van hun vergunning moeten verklaren geen neushoorn-hoorn te gebruiken op straffe van verlies van die vergunning. Op het ethische vlak vermeldt het actieplan een edict van de Groot Mufti met als inhoud dat het tegen de wil van Allah is om het uitsterven van een diersoort te veroorzaken.²¹

In het Verre Oosten zijn er vier klassieke eindbestemmingen voor neushoorn-producten, te weten Singapore, Hong-Kong, Macao en Taiwan.²²

Singapore, een zeer beruchte doorvoerhaven, is in 1986 onder druk van de Verenigde Staten partij bij CITES geworden. De Verenigde Staten hadden daartoe besloten alle invoer van dierlijke producten uit Singapore stop te zetten.

Hong-Kong is sedert 1976 partij bij CITES en verbodde in 1979 de import van de hoorn. De 'oude voorraden' bleven bestaan en om aan die onduidelijkheid een eind te maken werd in 1986 de export van 'oude voorraden' verboden. In 1988 werd ook de interne handel in de hoorn verboden en is een wet in voorbereiding die ook de import of verkoop van medicinale producten, welke neushoorn-hoorn bevatten, verbiedt.

Het naast Hong-Kong gelegen Macao, dat wellicht na Noord Jemen de belangrijkste importeur van de hoorn was, is in 1987 tot CITES toegetreden. Taiwan, tenslotte, is nog geen partij bij CITES maar heeft, mede onder druk van het Wereldnatuurfonds, in 1985 een verbod op de import en export van neushoorn-producten uitgevaardigd. Er zijn echter aanwijzingen dat Taiwan de entrepôt-functie van andere staten aan het overnemen is.²³

In dit verband is in de regio ook nog van belang het in 1984 onafhankelijk geworden Brunei, dat geen partij bij CITES is en dat ten behoeve van China nog legaal hoorn kan invoeren.²⁴

Conclusie

Het gevaar voor het voortbestaan van de neushoornachtigen is vooral gelegen in de stroperij in combinatie met de internationale handel. De stroperij wordt op nationaal niveau steeds intensiever bestreden met middelen variërend van strenge bewaking, totale afrastering van het gebied (Nakura National Park) tot overbrenging naar beschermde gebieden en drastische wetgeving en maatregelen zoals in Zimbabwe waar sedert 1985 in het kader van de 'Operation Stronghold' zonder pardon op stropers wordt geschoten.²⁵

Wat de internationale handel betreft kan hier gewezen worden op de aanbeveling van de CITES-Conferentie in Ottawa in 1987 volgens welke er, naast een verscherpt optreden en verhoogde straffen bij smokkel en stroperij, een volledig verbod zou moeten komen van alle verkoop en handel zowel nationaal als internationaal terwijl alle nog bestaande overheidsvoorraden zouden moeten worden vernietigd.²⁶

Ten aanzien van de internationaalrechtelijke bescherming anders dan door beperking van de internationale handel kan worden gesteld dat deze over het algemeen in Afrika beter is voorzien dan in Azië.

Een aantal landen waar neushoorns voorkomen vallen onder geen enkel beschermend verdrag (o.a. Zimbabwe, Birma en Laos).

Een paar belangrijke neushoorn-landen als Zuid-Afrika en India vallen onder een verouderd en in de praktijk niet meer toegepast verdrag. Waar wèl internationaalrechtelijke bescherming is voorzien dient óf de lijst van beschermde soorten te worden aangepast (Afrikaanse Conventie) of wel is de neushoorn niet of nog niet vermeld voor bijzondere bescherming en is het betreffende document nog niet in werking getreden (Nairobi-Protocol en ASEAN-Agreement). De Annex van de African Convention dient in dit verband spoedig gereviseerd te worden en zowel het Nairobi-Protocol als het ASEAN-Agreement zouden spoedig in werking dienen te treden. Wellicht zou er bij het Nairobi Protocol enig initiatief van de EEG kunnen uitgaan.

Concluderend kan worden gesteld dat in de internationaalrechtelijke bescherming tegen de internationale handel, met name door CITES, redelijk is voorzien maar dat de internationaalrechtelijke bescherming daarbuiten nog zwak is en zeker niet in overeenstemming met de huidige gigantische bedreiging van de wereld-neushoornstand.

Noten

1. IUCN Conservation Monitoring Centre, IUCN Red List of Threatened Animals (Gland:IUCN, 1988).
2. E. Bradley Martin en C. Bradley Martin, Neushoorns in het nauw (Weert: M en P, 1988), p. 131.
3. N. J. van Strien, The Sumatran Rhinoceros in the Gunung Leuser National Park, Sumatra, Indonesia (Hamburg: Verlag Paul Parey, 1986).
4. E. Bradley Martin en L. Vigne, Recent Developments in the Rhino Horn Trade, 9 Traffic Bulletin 2/3, 1987, p. 52.
5. R. Schenkel en L. Schenkel-Hulliger, The Javan Rhinoceros (*Rh. sondaicus* Desm.) in Ujung Kulon Nature Reserve. Its ecology and Behaviour. Field Study 1967 and 1968 (Basel: Verlag für Recht und Gesellschaft, 1969), p. 127.
6. L. C. Rookmaker, The Distribution of the Rhinoceros in Eastern India, Bangladesh, China, and the Indo-Chinese Region, 205 Zoologische Anzeiger 3/4, 1980, p. 253; L. C. Rookmaker, The Indo-Chinese rhinoceros, 22 Oryx 1988, p. 241; 'Javaanse neushoorns leven nog in Vietnam', de Gooi- en Eemlander 26 april 1989.
7. IPE IV, p. 1605.
8. S. S. Hayden, The International Protection of Wild Life (New York: Columbia University Press, 1942), p. 40.
9. 3136 LNTS 1933, p. 385.
10. Stb. 1937, no. 37. Ned. tekst in Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, Bijlagen 1936-1937, no. 400, p. 4.
11. E. Bradley Martin, The International Trade in Rhinoceros Products (Gland: IUCN, 1980), p. 15.
12. Stb. 1937, no. 37.
13. Opstellen over landschappen, dieren en planten, tevens elfde verslag (1936-1938) (Batavia: Nederlands-Indische Vereniging tot Natuurbescherming, 1939), p. 51.
14. P. van Heijnsbergen, Nederland en de Londense Conventie van 1933 aangaande de bescherming van fauna en flora, M en R, 1988/4, p. 132.
15. African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources, IPE V, p. 2037, IEL 968: 68; 1001 UNTS, p. 4.
16. Amendments proposed by the Preparatory OAU Meeting of Experts for the revision and updating of the Convention, Addis Abeba, 20-23 nov. 1984.
17. 15 Environmental Policy and Law 2, 1985, p. 47.

18. 15 Environmental Policy and Law 2, 1985, p. 64.
 19. Trb. 1975, no. 23 (EG-Basisverord. no. 3626/82 en Uitvoerverord. no. 3418/83).
 20. Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, Trb. 1975, no. 23, IPE V, p. 2228; IEL 973: 18; ILM, p. 1085 en 993 UNTS, p. 243.
 21. E. Bradley Martin en C. Bradley Martin, Recent Developments in the Rhino Horn Trade, 9 Traffic Bulletin 2/3, 1987, p. 52; D.M. Varisco, Beyond rhino horn-wildlife conservation for North Yemen, 23 Oryx 4, 1989, p. 215.
 22. E. Bradley Martin en C. Bradley Martin, Combatting the illegal trade in rhinoceros products, 21 Oryx 3, 1987, p. 143.
 23. E. Bradley Martin en C. Bradley Martin, The Taiwanese connection – a new peril for rhinos, 23 Oryx 2, 1989, p. 76.
 24. E. Bradley Martin, Rhino Exploitation (Hong Kong: WWF, 1983), p. 118.
 25. W. Braakhekke, Neushoorns. Binnenkort zo dood als een dodo?, Panda 12, 1987, p. 164.
 26. Resolution 'Trade in Rhinoceros Products', Sixth Meeting of the Conference of the Parties, 17 Environmental Policy and Law 5, 1987, p. 210.
-